

Наталія САЛТАН,

orcid.org/0000-0001-9772-8804

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри гуманітарних наук

Харківської державної академії фізичної культури

(Харків, Україна) nataliiasaltan@gmail.com

Олександр САЛТАН,

orcid.org/0000-0002-0643-7954

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри гуманітарних наук

Харківської державної академії фізичної культури

(Харків, Україна) saltan.olexandr@gmail.com

«БУДУЮЧИ НОВУ УКРАЇНСЬКУ НАЦІОНАЛЬНУ ШКОЛУ, МИ ПОВИННІ ВЕРНУТИ НАШИМ ДІТЯМ БОГА, ДО ЯКОГО ЇХ НЕ ПУСКАЛИ БІЛЬШОВИКИ...» ПРОЄКТ ЗАКОНУ БОЖОГО ДЛЯ НАРОДНИХ ШКІЛ ХАРКОВА, 1941–1942 РР.

У статті досліджується процес розробки, впровадження та зміст проєкту програмного викладання Закону Божого в народних школах міста Харкова в період німецької окупації 1941–1942 років. Автори аналізують контекст відродження релігійної освіти після тривалого радянського атеїстичного тиску, а також визначають основні цілі, форми та засоби релігійного навчання, що запроваджувалися в умовах окупації у захопленому німцями Харкові. Особливу увагу приділено ставленню до цього процесу як німецької адміністрації, так і місцевого населення. Окрема увага зосереджена на аналізі джерел: збережених архівних документів, навчальних програм, періодичної преси, що дозволяє простежити, як духовно-релігійна освіта мала стати компонентом загальної шкільної підготовки. Попри відсутність вказівки щодо авторів проєкту програми, її ймовірними розробниками могли бути Василь Васильович Потієнко чи Олександр Іванович Попов. Адже саме ці особистості відігравали помітну роль у пожвавленні освітнього та церковно-релігійного життя в місті Харкові. Принаймні аналіз калькованого перекладу з російською окремих положень програми вказує на те, що ця людина походила не з Західної України.

Встановлено, що проєкт навчальних програм носив подвійний характер. З одного боку – це була спроба повернення традиційної духовної спадщини, з іншого – проєкт програми Закону Божого виступав в ролі елемента ідеологічної політики, а тому використовувався в якості інструменту легітимації окупаційної влади, її бажання отримати лояльність населення на окупованій нацистами території.

Автори дійшли висновку, що в умовах соціально-політичної і економічної нестабільності спричинених війною, релігійна освіта мала стати не лише засобом духовного виховання, а й важливим чинником моральної консолідації підростаючого покоління. Дане дослідження дозволяє глибше зрозуміти складність процесів, які відбувалися в середній освіті в умовах німецької окупації та актуалізує аспекти взаємодії релігії, держави та школи, в парадигмі екзистенційних викликів, пов'язаних з подіями Другої світової війни.

Ключові слова: Закон Божий, методичні настанови, навчальна програма, народна школа, окупаційна влада.

Nataliia SALTAN,

orcid.org/0000-0001-9772-8804

*Ph.D. in Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Humanities
Kharkiv State Academy of Physical Culture
(Kharkiv, Ukraine) nataliiasaltan@gmail.com*

Oleksandr SALTAN,

orcid.org/0000-0002-0643-7954

*Ph.D. in Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Humanities
Kharkiv State Academy of Physical Culture
(Kharkiv, Ukraine) saltan.olexandr@gmail.com*

“BUILDING A NEW UKRAINIAN NATIONAL SCHOOL, WE MUST RETURN TO OUR CHILDREN GOD, TO WHOM THE BOLSHEVIKS DID NOT LET THEM IN...” DRAFT OF THE LAW OF GOD FOR THE NATIONAL SCHOOLS OF KHARKIV, 1941–1942

The article examines the process of development, implementation, and content of the project for religious instruction in the subject “Law of God” in public schools of the city of Kharkiv during the German occupation of 1941–1942. The authors analyze the context of the revival of religious education after prolonged Soviet atheist pressure, as well as identify the main goals, forms, and methods of religious teaching introduced under occupation in German-controlled Kharkiv. Particular attention is paid to the attitudes of both the German administration and the local population toward this process.

Special emphasis is placed on the analysis of sources—preserved archival documents, curricula, and periodical press—which allows tracing how spiritual and religious education was intended to become a component of general school training. Despite the lack of a clear indication of the program’s authors, its likely developers could have been Vasyl Vasylovych Potiienko or Oleksandr Ivanovych Popov, as these individuals played a notable role in the revitalization of educational and church-religious life in Kharkiv. At the very least, the analysis of the calqued translation of certain program provisions from Russian suggests that the person in question did not originate from Western Ukraine.

It is established that the project for the educational programs had a dual character. On the one hand, it represented an attempt to restore traditional spiritual heritage; on the other, the Law of God curriculum project functioned as an element of ideological policy and was thus used as a tool to legitimize the occupation authorities and their desire to gain the loyalty of the population in Nazi-occupied territory.

The authors conclude that under the socio-political and economic instability caused by the war, religious education was intended not only as a means of spiritual upbringing but also as an important factor in the moral consolidation of the younger generation. This study provides deeper insight into the complexities of educational processes under German occupation and highlights the interaction between religion, state, and school within the paradigm of existential challenges related to the events of World War II.

Key words: *Law of God, methodological guidelines, curriculum, public school, occupation authorities.*

Постановка проблеми. Перманентний пошук засадничих принципів новітньої навчальної парадигми новітньої середньої школи в Україні, потребує переосмислення і поетапної трансформації. Процес виховання підростаючого покоління неможливий без культивування духовних цінностей, чільне місце в якому посідають морально-етичні дисципліни, однією з яких є Закон Божий.

Беручи до уваги досвід попередніх десятиліть, слід звернути увагу на низку епізодів процесу відродження духовних надбань українського народу, що мали місце в часи німецько-радянської війни 1941–1945 рр. Одним з знакових етапів відродження аспектів релігійної освіти у середніх школах є проєкт програми Закону Божого, розробленого членами релігійного відділу Харківської міської управи наприкінці 1941 р.

Аналіз досліджень. Інформація щодо цього процесу міститься у описі № 4, фонду Р-2982 Державного архіву Харківської області, відомого під загальною назвою «фонд окупації». Проєктна документація навчальних програм з вивчення школярами Закону Божого налічує 16 аркушів, які включено до справи № 201. Станом на сьогодні це єдине розлоге архівне джерело, дослідження якого робить можливим дослідження даної теми на теренах першої столиці Радянської України під час німецько-радянської війни.

Для отримання цілісної картини навчального процесу у піднімецькому Харкові в ті роки, авторами були опрацьовані спогади Рибальченка (Рибальченко, 1995), Ю. Шевельова (Шевельов, 2017), а також замітки і статті окупаційної преси (Нова доба; Відродження (Тараща), 1941), (Нова

Україна, 1942). Слід зазначити, що організація процесу викладання Закону Божого в Харкові в роки німецько-радянської війни є маловивченою темою. В контексті відродження релігійного життя і організації шкільної освіти в роки окупації, її торкаються в своїх наукових працях Ю. Волошин (Волошин, 1997), О. Салтан (Салтан, 2018), А. Скоробагатів (Скоробагатів, 2004).

Мета статті. Шляхом аналізу історичних першоджерел, визначити специфіку організації вивчення предмету «Закон Божий» у народних школах міста Харкова під час нацистської окупації.

Виклад основного матеріалу. Загальні концептуальні засади викладання Закону Божого в народних школах піднімецького Харкова містяться в пояснювальній записці. Її преамбулою є коротка історія витоків християнської віри в Україні, яка стала духовним кредом національного буття українського народу та його прагнення до етнополітичної самобутності. Автори цієї частини програми поєднували етнодержавні та етноідентифікаційні чинники. На їх думку «бути православним це значило бути українцем...» в той же час «з вірою в Бога в серці своєму, з іменем Божим на прапорах своїх полкових наш народ перемагав численних ворогів, які хотіли окатоличити, а разом і ополячити нашу країну» (ДАХО Ф. Р-2982. Оп. 4 Спр. 201. Арк. 1–1 зв.).

Висловлюючи тяглість православної віри, упорядники програми рішуче виступали проти об'єднання двох церков у 1596 р., коли «не прийняв народ наш унії з церквою католицькою, яку хотів йому нав'язати Римський папа» (ДАХО Ф. Р-2982. Оп. 4 Спр. 201. арк. 1 зв.). Антиунійні мотиви, вказують що розробниками програми ймовіріше за все були місцеві лоялісти, а не греко-католицькі представники похідних груп ОУН (м), які мали б декларувати інші релігійні наративи. Попри збереження православної віри (хоча і в підпорядкованому Москві форматі) «Втративши свою державність в наслідок зрадливої політики Московських царів, народ наш зберіг, не зважаючи на всі тяжкі утиски, свою релігійну обрядову окремішність, створив і зберіг свої прекрасні колядки, канти, складені на прославляння Ісуса Христа, Діви Марії, Святителя Миколая та інших» (ДАХО Ф. Р-2982. Оп. 4 Спр. 201. Арк. 1 зв.).

Наступним: атеїстичним етапом релігійного буття українського народу було 24-річне більшовицьке панування. Описуючи цей етап, автори програми наголошували, що «...більшовики намагались відняти в народі нашого право вірити в Бога, молитись йому, справляти свята, ходити до церкви, навіть називатись православними християнами. Діти наші виростили нехрещені, їх виховували в атеїстичному дусі, в презирстві до віри Христової.

У дітей наших були відняті радість дитинства, крім того таке ставлення до релігії вносило демо-

ралізацію в дитячу психологію. Діти часто презирливо ставились до своїх батьків, які ще не втратили віри в Бога, молились, ходили до церкви. Це вносило розлад у відносини між батьками та дітьми» (ДАХО Ф. Р-2982. Оп. 4 Спр. 201. Арк. 1 зв. – 2).

Нинішній етап буття України, на думку упорядників слід вважати своєрідним релігійним ренесансом, чільне місце в якому має посісти шкільна освіта що повинна культивувати слово і Закон Божий. «Будуючи нову українську національну школу, ми повинні вернути нашим дітям Бога, до якого їх не пускали більшовики, повинні навчити їх молитись рідною мовою, розповісти про високу науку Христову, про теорію церкви нашої української, навчити їх любити свою віру рідну православну, як любили її наші предки, наше славне козацтво українське. При складанні програми по Закону Божому для семирічних українських шкіл на 1941–1942 навчальний рік малося на увазі дати учням, які не мають майже жодного уявлення про Бога про науку Христову, бодай найелементарніші поняття про те, що повинен знати кожен християнин», – зазначалося в пояснювальній записці (ДАХО Ф. Р-2982. Оп. 4 Спр. 201. Арк. 2 – 2 зв.).

Викладання Закону Божого, так само як і інших шкільних дисциплін, повинно було здійснювати виключно українською мовою. Цей процес передбачав також застосування методики вікової диференціації, з врахуванням фактично безбожного покоління яке, після 20-річної перерви, мало вивчати неприйнятну для радянської системи освіти шкільну дисципліну¹.

Між тим, на опанування курсу Закону Божого, у піднімецькому Харкові у 1941 р., його упорядники відводили 40 годин на рік і по 2 год. на тиждень. Ця дисципліна мала вивчатись з першого по сьомий клас. Тобто, декларований проєкт програми Закону Божого ставав пропедевтичним для усіх категорій школярів. Це було неправильно з методичної точки зору (у наступних класах школярам доводилося б вчити те ж саме), але цілком логічно з історичної, адже за один навчальний рік елементарну релігійну грамотність опановували учні усіх вікових категорій.

Відповідно до структурних елементів, навчальна програма з Закону Божого для усіх класів на 1941–1942 н. р. складалася з трьох розділів: а) Початкові молитви; б) Короткі відомості з Старого Заповіту; в) Короткі відомості з Нового Заповіту. Перший розділ передбачав вивчення на пам'ять: Молитви Господньої – Отче Наш, Покаянного псалма № 50 «Помилуй мене Боже з великої ласки твоєї», Символу віри, 10-ти заповідей, Молитви до Божої Матері та Молитви за Україну. До речі, «Молитва за Україну» була перекладена церковнослов'янською мовою митрополитом Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) Феофілом Булдовським (1865–1944) і

використовувалася під час україномовних церковних богослужінь у 252 приходах, створених у Харківській, Сумській і, частково, Курській областях. Однак, як свідчив під час допиту сам митрополит: «Віруючі не сприймали богослужінь українською мовою, вважаючи це великим гріхом, а молитва («Молитва за Україну») за своїм змістом була прекрасною» (ДАХО Ф. П-2. Оп. 31 Спр. 17. Арк. 96).

Слід підкреслити, що вивчення Закону Божого, так само як і більшості шкільних предметів, здійснювалось за повної відсутності підручників і молитовників. При цьому автори програми наголошували, що «Рекомендувати учням старі, дореволюційні підручники неможливо» (ДАХО Ф. Р-2982. Оп. 4 Спр. 201. Арк. 16/7).

В період німецької окупації Харкова шкільні підручники намагалися створити як співробітники відповідних відділів Міської управи, так і члени громадської організації «Просвіта». Україномовні молитовники та релігійну літературу в Харкові мали бажання видавати церковники УАПЦ, яку очолював митрополит Ф. Булдовський. Втім, окупаційна адміністрація дозволу на це не давала. Попри довготривале очікування, директор харківської школи №8, за сумісництвом рахівник харківської «Просвіти» Дмитро Соловей (1888–1966) дивом спромігся таки випустити український молитовник. Але це сталося незадовго до третього і остаточного захоплення міста частинами Червоної армії у серпні 1943 р. Тому скористатися цим доволі малотиражним виданням учні народних шкіл Харкова не мали можливості. Наявна ж релігійна література, успадкована з імперських часів була російськомовна². Використання її було небажаним, а отже – забороненим. Кількість екземплярів україномовної релігійної літератури, виданої на початку ХХ ст., можна віднести до рідкісних, ексклюзивних екземплярів. Отже, вивчення закону Божого у народних школах піднімецького Харкова, здійснювалось за закономчителем головним чином за допомогою власного голосу, зошита, крейди і дошки. Навчально-дидактична база середніх навчальних закладів міста з більшості предметів і з закону Божого, зокрема, була майже повністю відсутня³.

Примітно, що Закон Божий, який вивчався в середній школі в царські часи, відповідно до канонів московського православ'я та концепції «православ'я – самодержав'я – народність», судячи з задуму упорядників програми, потребував ревізії. Тому, процес його викладання, давався «на відкуп» педагогам і методистам, які займалися впорядкуванням навчальних програм та їх реалізацією. Не виключено, що в якості консультантів, а можливо і цензорів, до цього процесу долучались священники. З одного боку це дозволяло закономірному культивуванню творчий підхід до викладання, з іншого – частково деконструвати

національні й проросійські наративи, які стали духовними догмами в часи Російської імперії.

Відсутність навчального і дидактичного забезпечення Закону Божого у харківських народних школах, передбачало використання конспективно-мнемонічного методу засвоєння знань, шляхом використання оперативної і зорової пам'яті. Зокрема першокласники (які ще не навчились писати) мали заучувати молитви з голосу вчителя, який під час уроку повторював їх багато разів. Учні, які вже вміли писати, мали конспектувати тексти молитов у звичайних або у спеціальних зошитах «по Закону Божому» (ДАХО Ф. Р-2982. Оп. 4 Спр. 201. Арк. 3 зв.).

Письмовій фіксації з конкретизацією підлягали також незрозумілі слова і фрази з метою усвідомленого заучування молитов та розуміння сутності слова Божого. Починаючи з 5-го класу, в процесі вивчення Молитви Господньої («Символу Віри»), упорядники програми рекомендували «поділити її на призивання 7 прохань на XII членів» (ДАХО Ф. Р-2982. Оп. 4 Спр. 201. Арк. 3 зв.).

Запам'ятовування молитов втілювалось шляхом індивідуального заучування і колективного зубріння, шляхом повторення: «коли ж діти вивчать ці молитви, то читають їх вголос чергові по класу» (ДАХО Ф. Р-2982. Оп. 4 Спр. 201. Арк. 5). На превеликий жаль проєкт програми не містить текстів молитов. Однак вивчення нами матеріалів окупаційної преси інших регіонів, дозволило залучити низку паралельних першоджерел у яких їх було надруковано (Див. додаток А).

Викладаючи Старий Заповіт, закономірному рекомендувалось зосередити увагу на головних подіях цієї частини Біблії, не подаючи їх як історію єврейського народу, а як етап, який передував появі нової – християнської віри. Отже, юдаїстична історія Святого Письма подавалась епізодично, а концепція богообраності євреїв «виносила за дужки». Це є свідченням антисемітських та юдофобських мотивів у шкільному компоненті, що, як відомо, було частиною ідеології Третього Рейху.

Так, вивчаючи III розділ вищезгаданої програми «Короткі відомості з Нового Заповіту», у пояснювальній записці наголошувалось, що «законовчитель повинен підкреслити перевагу нового євангельського вчення перед старим старозавітним принципом «око за око, зуб за зуб» (ДАХО Ф. Р-2982. Оп. 4 Спр. 201. Арк. 4 зв.). На думку упорядників програми вивчення цього розділу мало дати дітям можливість зрозуміти суть основних свят православної христової церкви, поєднаних з українською культурною традицією. Водночас, у програмі зазначалось, що: «майже кожне велике свято на Україні має свої стародавні традиції, або звичаї. Треба нагадати дітям про ці звичаї, традиції нашого народу щоб збудити любов до рід-

ної поетичної старовини, до рідної Країни» (ДАХО Ф. Р-2982. Оп. 4 Спр. 201. Арк. 4 зв.).

Прелюдією до вивчення першої теми мало стати запам'ятовування молитви «Царю Небесний» по її завершенню – молитви «До Пресвятої Богородиці». Їх вивчення здійснювалося шляхом читання тексту законовчителем, а закріплення – за допомогою суголосного читання усіма учнями разом з черговими по класу (ДАХО Ф. Р-2982. Оп. 4 Спр. 201. Арк. 5).

Засадничі принципи викладання Закону Божого у 7-му класі викладені у пояснювальній записці, датованої 22 груднем 1941 р. Згідно проєкту упорядників, 40-годинний курс Закону Божого для семикласників ставив за мету: «1. Покласти ґрунтовний початок релігійного виховання дітей в душі православної церкви.

2. Знищити в корені залишки отруйної більшовицької пропаганди, прищепити дитині вірний погляд на Бога, на релігію, на церкву, на походження світу.

3. Навчити дітей основних молитов українською мовою, навчити добре розуміти всі молитви і свідомо та побожно молитися вдома та в церкві.

4. Дати учням знання святого письма старого та нового заповіту.

5. Розвинути у дітей інтерес до вивчення закону Божого, як дисципліни незвичайної; навчанням закону Божого збудити в душі дитини високі християнські якості, щоб в наступному навчальному році продовжувати викладання закону Божого на цій основі за диференційованою програмою для різних класів школи» (ДАХО Ф. Р-2982. Оп. 4 Спр. 201. Арк. 16/7).

Зважаючи на вік школярів-семикласників знайома з попередніх класів тематика Закону Божого, викладалась більш ґрунтовно і значно складнішим стилем мовлення. Дещо змінювався і спосіб подачі інформації. Законвчитель всі молитви писав на дошці, вимагаючи, «щоб вони точно були записані в зошиті кожного учня. Інший матеріал повинен бути законспектований учнями» (ДАХО Ф. Р-2982. Оп. 4 Спр. 201. Арк. 16/7).

При викладанні закону Нового Завіту рекомендувалося звертати увагу дітей на церковні свята, на українські народні звичаї та обряди цих свят, зокрема: Різдво, Водохреще, Великдень, Зелені свята, Св. Володимира, Св. Маковіїв, Спаса, Піднесення Христа. Дана теза є свідченням відродження вітчизняної православної традиції як елементу національного виховання підростаючого покоління. Як зазначено у програмі: «вся навчально-виховна робота мусить бути скерована на прищеплені дітям побожного ставлення до храмів, поваги до священників, вчителів, батьків та старших, а передусім любов до Бога, до віри християнської, до нашої рідної Української Православної церкви» (ДАХО Ф. Р-2982. Оп. 4 Спр. 201. Арк. 16/7).

У другій частині шкільної програми з вивчення Закону Божого зазначена структура лекційного курсу із зазначенням тем і кількості годин. Вона є стрижнем вищезазначеної навчальної дисципліни, основні складові якої автори систематизували у вигляді таблиці (Див. Таблицю №1).

Запропонований проєкт Закону Божого було взято до розгляду освітнім відділом Харківської міської Управи (ХМУ) і включено до шкільного переліку предметів, які діти мали опановувати вже з нового навчального року, що розпочався в Харкові влітку-восени 1942 р. Був це перший, чи єдиний варіант, поки що сказати важко. Кінець 1941 і початок 1942 рр. слід вважати обліково-аудиторським періодом існування середньої і вищої освіти піднімецького Харкова. Створені структури управління та громадські організації лише виробляли головні принципи подальшої стратегії суспільного буття, здійснюючи облік і аудит того, що залишала їм радянська влада. Цей етап прийнято вважати консерваційним. З кінця весни – початку літа 1942 р. процес підготовки до нового навчального року поживався. Його умовно можна назвати підготовчим. Не виключено, що в ці місяці до проєкту програм були внесені суттєві зміни, що сприяло вдосконаленню її навчально-методичної частини. На превеликий жаль інші проєкти чи затверджені програми з вивчення Закону Божого у народних школах Харкова не збереглися. Принаймні в описах фонду Р-2982, Харківського обласного архіву їх не зазначено.

Ми не можемо сказати напевно, хто був упорядником цього проєктного плану з вивчення Закону Божого в народних школах Харкова. Адже сам документ не містить жодного з прізвищ, які вказували б на його авторів. Втім, можна припустити, що до його розробки долучались особи, що були членами Громадського Комітету Харкова, харківської «Просвіти», а також викладачі шкіл та ВНЗ, які мали вивчати цей предмет у дореволюційний період. Серед таких особистостей слід виділити Олександра Івановича Попова (1891–1958). Попов був сином священника, у довоєнний період був засновником і головним редактором журналу «Радянська освіта» (1923), організатором і першим директором Українського НДІ педагогіки (1926) тощо. У підкупаційному Харкові, Олександр Іванович очолював Раду Українського товариства «Просвіта». На початку окупації міста працював в освітній комісії та церковно-релігійній секції Громадського комітету Харкова (Дьякова, 2022). А у 1943 р. в Андріївській церкві м. Києва його висвятили на диякона УАПЦ.

Безперечно, що дана навчальна дисципліна не могла залишитись поза увагою української церкви та осіб, що опікувались церковним життям Харкова. Серед таких особистостей варто виділити заступника голови релігійного відділу Харківської місь-

кої управи, у 1941–1943 рр., керуючого справами Спархiального Управління УАПЦ в Харкові, протоієрея Василя Васильовича Потієнка (1898–1945). Цікаво, що у 1924–1926 рр. В. Потієнко був Головою Всеукраїнської православної церковної ради та особистим секретарем митрополита УАПЦ Василя Липківського (1864–1937), а в роки війни Василь Васильович безпосередньо опікувався духовним життям на Слобожанщині, в тому числі і у Харкові. Беззаперечним є факт, що ця людина походила не з Західної України. На це вказує наддніпрянський стиль української мови та фонетичний калькований переклад (вочевидь з російської) деяких релігійних наративів та імен біблійних осіб, згаданих у програмі. Так, ім'я Ісус подано як «Іисус», Мойсей, як «Моісей», Ісаїя як «Ісаїя», Ілля як «Ілія» тощо. Не виключено, що автор програми взяв за основу не тільки текст російськомовного Святого Письма і головних молитов, але й саму структуру курсу Закону Божого, що викладався на теренах Великої України в імперські часи. Цілком імовірно, що автором програми міг бути викладач ВНЗ або людина, яка довгий час була пов'язана з вищою освітою. На це вказує слово «лекція», замість «урок», яке фігурує і в тексті самої програми. Окрім того стиль написання програми, її структури, пояснювальної записки і рекомендацій носить академічний характер. З часом Закон Божий залишать лише для учнів що навчались за восьмирічною гімназійною програмою. У звичайних школах курс Закону Божого замінять Вітчизнознавством.

Висновки. Підсумовуючи зазначене вище, можемо констатувати, що:

– Опанування даної дисципліни відбувалося у надскладних умовах, коли відчувався брак кваліфікованих викладачів і майже за повної відсутності спеціалізованої навчально-методичної літератури.

– На початках, вивчення Закону Божого мало охоплювати усі ланки народної (середньої) школи, що свідчить про цілісність і декларовану комплексність процесу навчання.

– Авторів даного навчального проекту поки що встановити неможливо. Ймовірніше за все це могли бути Василь Потієнко чи Олександр Попов.

– Попри об'єктивні складнощі, й тимчасову перерву, 1942–1943 навчальний рік у Харкові все ж таки відбувся і значна кількість учнів змогла долучитись до вивчення базових постулатів Закону Божого.

– Слід підкреслити, що Закон Божий не був ключовою дисципліною, однак його викладання в усіх класах фахових шкіл гімназійного типу, сприяв прищепленню в дітях інтересу до духовних надбань українського народу, віри в добро і справедливість.

– Таким чином, створення програм з вивчення Закону Божого у народних школах піднімецького Харкова, слід вважати важливою віхою спроби духовного відродження в роки німецько-радянської війни 1941–1945 рр.

Автори висловлюють подяку настоятелю Преображенської парафії УГКЦ міста Лозова, Харківської області, ієрею В'ячеславу Олександровичу Трушу, за інформаційно-консультативну допомогу у написанні даної статті.

Додаток А.

(Молитва Духу Святому, 1941: С. 2)

(Молитви Господні. Отче Наш. Молитва Богородиці, 1941: С. 3)

Таблиця 1

**СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ ЗАКОН БОЖИЙ,
ЗАПРОПОНОВАНИЙ ДО ВИКЛАДАННЯ У НАРОДНИХ ШКОЛАХ ХАРКОВА
ПІД ЧАС НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1941–1943 рр.⁴**

Вступні уроки	Що таке Бог, що таке релігія, що таке християнська релігія і що таке церква, виховне значення закону Божого, заборона викладати цю дисципліну у школах радянського союзу, закон Божий в українській школі, початкові молитви, як складати пальці, щоб перехреститися, символічне значення хрестного знамення, молитви до Духу Святого, Царю Небесний. Пояснення окремих слів, запис і вивчення на пам'ять молитви....			Кількість годин
				2
Молитва Царю Небесний (декламувалась учнями на початку уроку)				
ПОЧАТКОВІ МОЛИТВИ	Кількість годин	КОРОТКІ ВІДОМОСТІ СТАРОГО ЗАПОВІТУ (СЗ)	КОРОТКІ ВІДОМОСТІ НОВОГО ЗАПОВІТУ (НЗ)	Кількість годин
Отче Наш	2	Створення світу, створення людей, життя їхнє в раю, гріхопадіння прародителів Адама та Єви, вигнання їх з раю	Народження дитячі роки, виховання при храмі Божої Матері. Благовіщення Діви Марії, про народження від неї сина Божого	2/2 (СЗ/НЗ)
Покаянний псалом (Псалом 50-й)	2	Життя перших людей після вигнання з раю. Каїн та Авель. Всесвітній потоп, праведний Ной і його діти: Сім, Хам і Іафет. Патріярхи Авраам, Ісаак та Яків. Жертвоприношення Ісаака	Народження, дитячі та юнацькі роки Ісуса Христа сина Божого	2/2
Символ віри	2	Історія Йосипа, проданого братами в Єгипет. Життя євреїв в Єгипті під пануванням фараонів	Хрещення Ісуса Христа в річці Йордані. Вихід на проповідь. Нагорна проповідь про євангельські блаженства. Знайомство з текстом цих блаженств	2/2
Молитва за Україну	2	Моїсей. Вихід євреїв з Єгипту в Палестину. Дарування закону на горі Синаї, 10 заповідів	Чудеса Христові. Преображіння перед апостолами. Свято Спаси	2/2
Вивчання 10 заповідів, пояснення окремих слів і змісту			Урочистий вхід Господа Ісуса Христа в Єрусалим /Вербниця/, тасмна вечеря. Встановлення таїства	2/2
Царі Давид та Соломон та їх творчість. Псалми Давида, пророки Ісаїя, Ілія, Ієремія та інш. Вавилонський полон. Завоювання Палестини римлянами, кінець іудейського царства			Страждання Христові, розп'яття на Хресті, смерть і похорон	2/2
			Воскресіння Ісуса Христа з мертвих. / Великдень, явлення учням/	2/2
			Вознесіння Христове на небо. Сошествя Святого Духа на постолів і виступ їх на проповідь	2/2
Молитва до Пресвятої Богородиці (декламувалась учнями наприкінці уроку)				

ПРИМІТКИ

¹ Початок вивчення Закону Божого на теренах України припало на першу половину XVII ст. Першим загальнонавчаним православним катехізисом і водночас підручником із Закону Божого стало «Православне сповідання віри» (1640), укладене Петром Могилою, спільно з ректором Київського колегіуму Ісайєю Трофимовичем-Козловським.

Перший шкільний підручник Закону Божого у Російській імперії уклад українцем – Віце-президент Найсвятішого Синоду – Феофан Прокопович. Надрукований у 1721 р. у Санкт-Петербурзі під назвою «Первое учение отроком», цей підручник включав азбуку, головні молитви, короткий катехізис, сформований з «ключових догматів віри і заповідей десятислів'я». Вивчення Закону Божого стало обов'язковим у Російській імперії, а згідно з указом Сенату від 20 квітня 1743 р. За часів правління Катерини II, з 1786 р. у народних училищах окрім молитов і катехізису, стали вивчати і священну історію. Загальний зміст шкільного курсу Закону Божого (програма якого час від часу оновлювалася) остаточно сформувався у XIX ст. Вагому роль у цей час відіграли нові підручники: «Пространный христіанскій катихизисъ...» (1823), «Начатки христіанскаго ученія...» (1828), створені митрополитом московським Філаретом (Дроздовим). Своє значення мали й праці з методики викладання Закону Божого, написані законовчителем Герасимом Павським, який узгодив програму курсу з віковими особливостями учнів. Однак ця програма, не була прийнята офіційно. Завдяки реформам 1860-х – 1870-х рр., а особливо першій Російській революції, були внесені зміни й у процес викладання Закону Божого. Так, у 1870-х рр. створено нові програми, з'явилися нові підручники, зокрема протоієреїв Георгія Титова («Уроки по православному катехизису»), Петра Смірнова («Изложение христіанской православной веры»), Олексія Лаврова («Записки по предмету Закона Божия»), єпископа Миколи Заркевича («Очерк учения христіанской веры»).

Комплексне обговорення проблеми кращого вивчення Закону Божого в імперії стало можливим лише у 1909 р. Саме тоді відбувся Всеросійський з'їзд законовчителів середніх навчальних закладів. Навчально-методична пропозиція, ухвалена на

з'їзді, сприяла тому що у 1910 р. Священний Синод запровадив єдиний обов'язковий курс із Закону Божого в Російській імперії. Його структура передбачала вивчення священної історії, Старого й Нового Завітів, вчення про богослужіння, розгорнутого катехізису та історії Церкви – Вселенської і вітчизняної. Саме на початку ХХ ст. було написане і видане нове покоління відповідної літератури. І хоча єдиного підручника Закону Божого не існувало – найкращими з них вважалися книги священників І. Антонова, І. Виноградова, П. Смірнова, Д. Соколова тощо. Прихід до влади в росії більшовиків, робив неможливим будь-які прояви релігійного шкільництва взагалі.

² Повноцінний переклад Слова Божого українською мовою став можливим лише у ХІХ ст. Тут варто згадати україномовний варіант «Давидових псалмів» Тараса Шевченка; «Нового заповіту», «Діяння апостолів», «Апокаліпсису» та «Псалтиря» Пилипа Морачевського, а також лінгвістично-перекладацькі зусилля Пантелеймона Куліша та Івана Пулюя. Втіленням праці останніх, стали анонімно видані в 1869 році у Львові коштом і заходом журналу «Правда»: «Святе Письмо, перша частина Біблії, п'ять книг Мусієвих», «Дві Мусієві пісні» (Львів, 1868), «Йов» (Львів, 1869) і «Псалтирь або книга хвали Божої, переспів український» (Львів, 1871). У 1883 році у Коломиї, П. Куліш надрукував «Товитові Словеса». Завдяки співпраці з І. Пулюєм за підтримки Наукового товариства ім. Т. Шевченка, у 1881 р. у Львові було надруковано Новий Заповіт. Щодо Старого Заповіту, то у світ вийшла лише його початкова частина – так зване п'ятикнижжя Мойсея. Основна частина кулішевого рукопису Старого Заповіту, згоріла у 1885 р. Як відомо, вже після смерті П. Куліша, І. Пулюй разом з письменником і перекладачем Іваном Нечуєм-Левицьким завершили переклад основної частини Біблії українською мовою. Цей переклад був виданий Британським та закордонним біблійним товариством у 1903 р., з зазначенням прізвищ трьох перекладачів: П. Куліша, І. Нечуй-Левицького та І. Пулюя. Їх україномовну Біблію перевидали у 1912 р. у Відні, 1921 і 1930 р. у Берліні, 1947 р. в Нью-Йорку та Лондоні. На теренах України, її видано лише у 2000 р.

До переліку більш популяризованої транслітерованої апологетики Святого Письма українською мовою, вважається переклад канадського митрополита Іларіона – Івана Огієнка, здійснений ним з 1917 по 1940 р. При цьому перший незначний наклад Євангелія українською мовою було надруковано 1937 р. у Львові, потім у 1940 р. у Варшаві. До цього видання було додано ще й україномовний «Псалтир». Переклад усієї Біблії І. Огієнко завершив 11 липня 1940 р., але надрукувати повністю у зв'язку з подіями Другої світової війни так і не зміг. Повне видання Святого Письма у перекладі Івана Огієнка, було надруковано у Лондоні вже у повоєнний 1962 р. З цього часу саме цей варіант перекладу стане взірцем для подальших і сучасних видань Біблії українською мовою. Україномовного підручника Закону Божого у підрадянській Україні до початку німецько-радянської війни, створено не було.

³ У довоєнний період у Харкові налічувалось 138 шкіл. Станом на лютий 1942 р. на обліку ХМУ перебувало 126 середніх та нижчих загальноосвітніх шкіл, а також 28 середніх та нижчих фахових шкіл (Салтан, 2018: 306). Загалом кількість дитячого населення Харкова станом на 15 грудня 1941 р. складало 127 тис 934 чоловік. З яких: хлопчиків – 63862, дівчаток – 64072 людини (ДАХО Ф. Р-2982 Оп. 4. Спр. 141. Арк. 18). На 1 грудня 1942 р. в місті діяло 23 нижчі загальноосвітні школи, у яких навчалось 8967 учнів, 5 нижчих фахових шкіл у яких здобували знання 470 учнів, 1 школа сліпих – 38 учнів, 1 ремісничо-художня школа – 103 учні і 6 музичних шкіл у яких на балансі перебувало 590 слухачів (ДАХО Ф. Р-2982 Оп. 4. Спр. 142. 54/18 арк.) Навчально-виховний процес забезпечувався науково-педагогічними кадрами. У нижчих загальноосвітніх школах працювало 326 вчителів, у нижчих фахових школах – 33, школі для сліпих – 15, у ремісничо-художній школі – 16, а у музичних школах педагогічний колектив налічував 60 чол. (ДАХО Ф. Р-2982. Оп. 4. Спр. 142. 54/18 арк.).

⁴ Тематичний зміст уроків, в таблиці, подано з врахуванням текстової ономастичної та лінгвістичної стилістики авторів навчальної програми, що зберігається в матеріалах даної архівної справи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації 1941 – 1944 рр. Полтава, 1997. 127 с.
2. Дьякова О., Топчий Д. Діяльність Олександра Попова на освітянській та духовній ниві. *Історія науки і біографістика*. 2022. № 2. С. 1–19.
3. Е.Б. Вчительська конференція в Харкові. *Нова Україна*. 1942. 14 січ. С. 2.
4. Комашко Ю. Думки про українську школу. *Нова Україна*. 1942. 17 січ. С. 2.
5. Молитви Господні. Отче Наш. Молитва Богородиці. *Нова доба (Бердичів)*. 1941 №19. 03 жовт. С. 3.
6. Молитва Духу Святому. *Відродження (Тараща)* 1941. №9. 23 жовт. С. 2.
7. Програми і підручники для шкіл. *Нова Україна*. 1942. 16 січ. С. 4.
8. Рибальченко Р.К. Школа у Харкові за часів визволення 1941–1943 рр. *Український засів*. 1995. № 6 (25). С. 13–16.
9. Салтан О.М. Специфіка організації навчального процесу у народних школах Харкова в період нацистської окупації, 1941–1943 рр. *Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал*. 2018. № 1–2 (139 – 140). С. 301–311.
10. Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації 1941–1943 рр. Харків : Прапор, 2004. 376 с.
11. Стенограми бесід із жителями Харкова, які опинилися на окупованій території у роки Великої Вітчизняної війни. ДАХО (Держ. архів Харк. обл.) Ф. П-2. Оп. 31. Спр. 17.
12. Харківська міська управа. Програми з вивчення Закону Божого та інструкція, як користуватись радянськими підручниками з фізичної географії націоналістичної школі 1941 р. ДАХО (Держ. архів Харк. обл.) Ф. Р-2982 Оп. 4. Спр. 201.
13. Харківська міська управа. Статистично-економічний довідник про стан Харкова у період окупації лют. 1942 р. ДАХО (Держ. архів Харк. обл.) Ф. Р-2982 Оп. 4. Спр. 141.
14. Харківська міська управа. Відділ освіти. Програми та навчальні плани, що існували під час німецько-фашистської окупації. ДАХО (Держ. архів Харк. обл.) Р-2892. Оп. 4. Спр. 184.
15. Шевельов Ю. (Юрій Шерех). Я – мене – мені... (і довкруги): Спогади. 1. В Україні. Харків: Видавець Олександр Савчук, 2017. 728 с.

REFERENCES

1. Voloshyn Yu. (1997). *Ukrainska pravoslavna tserkva v roky natsystskoi okupatsii 1941–1944 rr.* [The ukrainian orthodox church during the years of Nazi occupation, 1941–1944]. Poltava, 127 s. [in Ukrainian].
2. Diakova O. Topchii D. (2022). *Diialnist Oleksandra Popova na osvitianskii ta dukhovnii nyvi* [Alexander Popov's activities in the educational and spiritual fields]. *Istoriia nauky i biohrafistyka – History of science and biographical studies*, № 2, S. 1–19. [in Ukrainian].
3. E.B. (1942). *Vchytelska konferentsiia v Kharkovi* [Teachers' conference in Kharkiv] *Nova Ukraina – New Ukraine*, 14 sich., S. 2. [in Ukrainian].
4. Komashko Yu. (1942). *Dumky pro ukrainsku shkolu* [Thoughts about Ukrainian school]. *Nova Ukraina – New Ukraine*, 17 sich., S. 2. [in Ukrainian].
5. Molytvy Hospodni. Otche Nash. Molytva Bohorodytsi [The Lord's Prayer. Our Father. Prayer of the Theotokos] (1941). *Nova doba (Berdychiv) – Nova Doba (Berdychiv)*, №19, 03 zhovt., S. 3. [in Ukrainian].
6. Molytva Dukhu Sviatomu [Prayer to the Holy Spirit] (1941). *Vidrodzhennia (Tarashcha) – Revival (Taraśca)*, №9, 23 zhovt., S. 2. [in Ukrainian].
7. *Prohramy i pidruchnyky dlia shkil* [Programs and textbooks for schools] (1942). *Nova Ukraina – New Ukraine*, 16 sich., S. 4. [in Ukrainian].
8. Rybalchenko R.K. (1995). *Shkola u Kharkovi za chasiv vyzvolennia 1941–1943 rr.* [School in Kharkiv during the liberation of 1941–1943]. *Ukrainskyi zasiv – Ukrainian sowing*, № 6 (25), S. 13–16. [in Ukrainian].
9. Saltan O.M. (2018). *Spetsyfika orhanizatsii navchalnoho protsesu u narodnykh shkolakh Kharkova v period natsystskoi okupatsii, 1941–1943 rr.* [Specifics of the organization of the educational process in public schools of Kharkiv during the Nazi occupation, 1941–1943.]. *Sivrianskyi litopys. Vseukrainskyi naukovyi zhurnal – Sivrianskyi litopis. All-Ukrainian scientific journal*, № 1–2 (139 – 140), S. 301–311. [in Ukrainian].
10. Skorobahatov A.V. (2004). *Kharkiv u chasy nimetskoï okupatsii 1941–1943 rr.* [Kharkiv during the German occupation 1941 – 1943]. Kharkiv : Prapor, 376 s. [in Ukrainian].
11. *Stenohramy besid iz zhyteliamy Kharkova, yaki opynylysia na okupovanii terytorii u roky Velykoi Vitchyznianoi viiny.* DAKhO (Derzh. arkhiv Khark. obl.) F. P-2. Op. 31. Spr. 17. [in Ukrainian].
12. *Kharkivska miska uprava. Prohramy z vyvchennia Zakonu Bozhoho ta instrukttsiia, yak korystuvatys radiatskymy pidruchnykamy z fizychnoi heohrafii natsionalistychnoi shkoli 1941 r.* DAKhO (Derzh. arkhiv Khark. obl.) – KhRSA [Kharkiv Region State Archive] F. R-2982 Op. 4. Spr. 201. [in Ukrainian].
13. *Kharkivska miska uprava. Statystychno-ekonomichnyi dovidnyk pro stan Kharkova u period okupatsii liut. 1942 r.* DAKhO (Derzh. arkhiv Khark. obl.) – KhRSA [Kharkiv Region State Archive] F. R-2982 Op. 4. Spr. 141. [in Ukrainian].
14. *Kharkivska miska uprava. Statystychno-ekonomichnyi dovidnyk pro stan Kharkova u period okupatsii liut. 1942 r.* DAKhO (Derzh. arkhiv Khark. obl.) – KhRSA [Kharkiv Region State Archive] F. R-2892. Op. 4. Spr. 184. [in Ukrainian].
15. Shevelov Yu. (Yurii Sherekh) (2017). *Ya – mene – meni... (i dovkrui): Spohady. 1. V Ukraini* [I – me – me... (and all around): Memories. 1. In Ukraine]. Kharkiv: Vydavets Oleksandr Savchuk, 728 s. [in Ukrainian].